

užili nacionalisté, místní politikové a intelektuálové k získání stále většího vlivu a moci. Silný nacionalismus se rozvinul také v Moldávii, Gruzii a Arménii a do jisté míry také na Ukrajině. Zde však především v západní části země, kde žije ukrajinské obyvatelstvo, na rozdíl od východní části s převahou ruského. Se slábnoucím vlivem Moskvy a glasností původně pouze jazykové a kulturní požadavky rychle vystřídalo volání po autonomii a posléze požadování nezávislosti. Požadavky na získání nezávislosti posiloval krizový a stále se horšící stav ekonomiky Sovětského svazu. Nacionalisté, ale také řada komunistů v jednotlivých republikách věřili, že by se s ekonomickými problémy vyrovnali lépe než centrum. Zastávali názor, že cestu k ekonomické obnově a rozvoji jim uvolní pouze nezávislost. Rozpad Sovětského svazu tak svým způsobem začal v Moskvě.

Od Sjezdu lidových poslanců k poslednímu sjezdu KSSS

V roce 1989 proběhly revoluce nejen v zemích střední a východní Evropy, kde vedly k rozpadu sovětského bloku, ale zesílil také proces radikální politické demokratizace v samotném Sovětském svazu. Novou politickou éru zde zahájily volby do Sjezdu lidových poslanců z 26. března 1989. Nebyly sice ještě úplně demokratické, neboť pouze KSSS jako jediná legální politická strana rozhodovala o volebním klíči. Kandidáty ale nominovaly také společenské organizace, od odborů a Komsomolu, přes Akademii věd, po svaz filatelistů, což řadě osobností umožnilo, aby se jejich prostřednictvím dostaly na kandidátku. Výsledky voleb pak způsobily převrat. Voliči měli totiž na výběr z více kandidátů, a proto v nich například propadlo 38 provinčních tajemníků KSSS. Zvolena byla naopak řada radikálních reformátorů a bývalých disidentů, včetně Jelcina, Jurije Afanasjeva, Gavriila Popova, Anatolije Sobčaka a Andreje Sacharova. Zvolení Jelcina a Sacharova, přes odpor komunistické strany a vedení Akademie věd, jasně ukázalo prohlubující se propast mezi vládnoucími vrstvami a prreformními silami. Jelcin byl totiž zvolen jako jeden z kandidátů Moskvy, nikoliv však KSSS, nad jejímž oficiálním kandidátem zvítězil drtivou převahou. Členové komunistické strany propadli ve volbách také v pobaltských republikách. *Sajudis* získal v Litvě 31 ze 41 míst, Lidová fronta v Lotyšsku pak 25 z 29 křesel a estonská Lidová fronta 15 z 21. Vzhledem k tomu, že třetina míst z 2 250 křesel Sjezdu byla obsazena jmenováním (zbylé dvě třetiny kandidátů nominovaly regiony a organizace a poslanci byli voleni tajným hlasováním), však členové KSSS tvořili 88 % všech poslanců, i když se zdaleka nejednalo o ortodoxní komunisty.

Výsledky voleb i bouřlivá, na sovětské poměry naprosto neobvyklá

a otevřená předvolební kampaň, výrazně přispěly k mobilizaci veřejného mínění, zvláště ve velkých městech, a otevřely tak novou éru sovětské historie, předznamenávající její konec. Do čela země se dostal relativně reprezentativní orgán, který mohl projednávat a řešit tíživé sociálně ekonomické a politické problémy. Podstatné bylo také to, že se fakticky zhroutila vynucená autorita komunistické strany. Mocenský monopol KSSS nyní spočíval jen v kontrole státního aparátu a silových složek. Nemohla se již opírat o ideologický mýtus, že jen ona je povolána vést a řídit stát a společnost.

První zasedání Sjezdu lidových poslanců se konalo od 25. května do 9. června 1989. Bylo poprvé přenášeno přímými televizními přenosy, které měly elektrizující vliv na veřejnost. Když se projednávaly důležité otázky, celé továrny a úřady zastavovaly práci a sledovaly přenosy. Dosud v podstatě „odpolitizované“ obyvatelstvo prodělávalo další z úvodních lekcí nové politické výchovy.

Většina poslanců nepatřila ani k radikálním reformátorům, ani konzervativcům sovětského typu. Jednalo se většinou o různé funkcionáře ze středních vrstev stranického aparátu, úředníky, inteligenci, ředitele podniků. Celkově podporovali Gorbačova, ale jejich podpora nebyla automatická. Dřívější stranická disciplína byla již záležitostí minulosti a Gorbačov musel často vyvíjet značné úsilí, aby si udržel jejich podporu. Opět se ukázalo, že je obratným politikem. V průběhu jednání, kterým většinou předsedal, se mu podařilo zabránit rozkolu a udržet jednotu politického středu, který ho podporoval. Jeho vliv se projevil při volbách do nového Nejvyššího sovětu SSSR (542 poslanců), který měl mít zákonodárnou moc v období mezi zasedáním Sjezdu. Jelcin, který nedávno brilantně zvítězil, nyní ve volbách do Nejvyššího

Tab. 89 – Politická orientace poslanců Sjezdu lidových poslanců za Ruskou federaci dle velikosti populace města, za které byli zvoleni (březen 1990)

velikost populace největšího města ve volebním obvodu	radikálové	umírnění	konzervativní	celkem
méně než 25 000	17	29	90	136
25 000 – 49 999	40	36	91	167
50 000 – 99 999	51	42	60	153
100 000 – 199 999	24	19	24	67
200 000 – 499 999	50	30	34	114
500 000 – 999 999	52	23	17	92
nad 1 000 000	35	22	13	70
Petěrburg	27	1	2	30
Moskva	52	5	0	57

Zdroj: Hough J. E., Davidheiser Evelyn, Lehmann Susan Goodrich, The 1996 Russian Presidential Election. Washington 1996, s. 3

šího sovětu zcela propadl. Jeho členem se stal pouze díky tomu, že se jeden z poslanců vzdal svého mandátu v jeho prospěch.

Část radikálnější inteligence a poslanců Sjezdu, která byla nespokojena s jednáním, vytvořila vlastní frakci. Tuto tzv. Meziregionální skupinu, volně sdružující liberály, sociální demokraty, ekologické aktivisty i některé komunisty, spojovala snaha donutit Gorbačova k přijetí radikálnějších reforem a většímu odporu vůči konzervativcům. Gorbačov se sice pokoušel udržet své postavení jak v komunistické straně, tak ve společnosti, ale cesty obou proudů se stále více vzdalovaly. V Sovětském svazu se vytvořila revoluční situace a bylo již nad možností jediného člověka či malé skupinky ji zvládnout. Gorbačov a reformátoři si tak sami zlikvidovali nástroj, který potřebovali k prosazení reforem. Průběh perestrojky ovšem prokázal, že KSSS byla jako nástroj reforem zcela nepoužitelná. Od jara 1989 ztrácela moc, která přešla „do ulic“, do jednotlivých republik či zasedacích síní nových nezávislých politických a jiných organizací a hnutí. Reformy, které začaly jako revoluce „shora,“ se obrátily v revoluci „zdola“.

Gorbačov, zaujímající stále centristické postavení, se nechal polapit do klasické pasti. Pokoušel se smířit všechny důležité proudy, avšak neuspokojil nikoho. Odmítl se přiklonit ke konzervativcům, kteří byli hlavní překážkou reforem, ale odmítl i radikály, požadující další oslabení role KSSS ve prospěch státní moci. Mezi jednotlivými proudy lavíroval a jeho vlastní postoje se zpožděním sledovaly představy radikálních reformátorů. V únoru 1990 se zdálo, že se přiklonil k radikálům, když plénum ÚV KSSS zavázalo členy strany, aby se zasadili o zrušení 6. článku ústavy SSSR, který jí formálně zajišťoval vedoucí roli a monopol na politickou moc. Mnozí ze členů to považovali za sebevražedný krok, avšak stranická disciplína zvítězila a 13. března byla provedena příslušná úprava ústavy, která otevřela cestu k politickému pluralismu. Gorbačov se mohl domnívat, že tím posílil svoji sociální základnu, ale stal se pravý opak. Pro tyto skupiny byl z různých důvodů zčásti nepřijatelný, zčásti málo radikální.

Gorbačovovy představy z této doby byly obsaženy v dokumentu *K humanitnímu, demokratickému socialismu*, kterou předložil ke schválení témuž únorovému plénu ÚV KSSS. Zde jeho názory vykrytalizovaly a patrně také dosáhly hranic svých možností. Hlavním úkolem přechodného období bylo podle něho „duchovní a politické osvobození společnosti“, z čehož by vyplývalo, že minulost považoval za totalitní systém. Při nástinu budoucnosti se o Leninovi či marxistické ideologii zmínil již jen letmo. Komunistům přestal být důležitý, cílem se stal socialismus bez diktatury, do krajnosti dovedené státní ekonomiky a bez kulturního a náboženského útlaku. Jeho tehdejší představy se tak do velké míry začaly překrývat s názory západoevropských sociálních demokratů. Komunistická strana byla sice prakticky od počátku perestrojky rozdělena na její stoupence a odpůrce, avšak úplné rozštěpení jí

však hrozilo až nyní. Od ledna 1990 v jejím rámci působila tzv. Demokratická platforma, sdružující stoupence radikálnějších přeměn, kterou podporoval např. i A. Jakovlev či Jelcin. Konzervativci reagovali založením vlastní mocenské základny, komunistické strany Ruska, do jejíhož čela byl v červnu 1990 zvolen první tajemník krasnojarské oblastní organizace KSSS Ivan K. Polozkov. Konzervativci argumentovali tím, že když mohou existovat komunistické strany jednotlivých republik, pak i Ruská federace musí mít vlastní komunistickou stranu. V ní podchytili starý stranický aparát a pokusili se izolovat velká města, především Moskvu a Leningrad, která ovládli radikálové. Soupeření mezi konzervativci a radikály se vyběhlo hlavně ve sporech o řešení ekonomické krize.

Krokem, který měl posílit Gorbačovovy pozice a dát větší vážnost státním orgánům, bylo jeho zvolení za prvního (a také posledního) prezidenta SSSR ke kterému došlo 14. března 1990. Nedostal však automatickou podporu poslanců. Zvolen byl jen 1329 hlasy a proti němu se postavilo 495 delegátů a 426 se zdrželo hlasování. Při prezidentském úřadu vzniklo několik orgánů, včetně Prezidentské rady či Rady federace, které však díky rychlému vývoji událostí nenabývaly většího vlivu. Gorbačovova příkladu následovali předáci ostatních republik, kteří požadovali zřízení odpovídajících prezidentských úřadů ve svých republikách.

Nový prezident se stále více dostával do vleku událostí, které již nekontroloval. Jeho dřívější spojenci (demokratické síly či radikálové) již nepožadovali urychlení a prohloubení reforem, nýbrž likvidaci systému jako takového. Jejich podpora se soustředila na Jelcina. 25. února 1990 se konaly poprvé demonstrace na podporu požadavků demokratické opozice. V Moskvě je podpořilo asi 100 tisíc demonstrantů, menší proběhly v Kyjevě, Tbilisi, Minsku a Taškentu.

Prověrkou názorů obyvatelstva se staly volby do správních orgánů – sovětů, které proběhly v únoru a březnu 1990. Kandidáti komunistické strany v nich většinou propadli a v Leningradě například získala opozice 60 % křesel. V pobaltských státech vyšla z voleb vítězně místní nacionalistická hnutí. Již 11. března 1990 mohl nově zvolený parlament Litvy vyhlásit nezávislost, resp. jako první obnovit nezávislost země, a zvolit za prezidenta rozhodného nacionalistu Vytautase Landsbergise. Gorbačov sice vyslal do Litvy vojska ministerstva vnitra a na republiku uvalil ekonomickou blokádu, včetně zastavení dodávek ropy a zemního plynu, odmítl však sáhnout k ozbrojenému zákroku a rozehnat novou litevskou vládu a parlament silou. Když litevský parlament v červnu téhož roku pod tlakem ekonomických sankcí dočasně suspendoval vyhlášení nezávislosti, Moskva blokádu odvolala. Vztahy mezi Litvou a Moskvou však zůstaly krajně napjaté.

Ve volbách byl za poslance Nejvyššího sovětu Ruské federace zvolen také Jelcin, který se v květnu stal jeho předsedou. Pod jeho vedením také Nej-

vyšší sovět RSFSR 8. června 1990 vyhlásil suverenitu Ruska a svrchovanost ruských zákonů před celosvazovými.

V červnu 1990 se konal 28. (a poslední) sjezd KSSS. Jelcin ho využil k tomu, aby demonstrativně opustil slábnoucí a rozštěpenou KSSS a odešel ze sjezdu. Zatímco se Gorbačov a další stále ještě pokoušeli KSSS zreformovat a zformulovat zásady nové demokratické federace sovětských republik, měl Jelcin již jiné představy, v nichž stále dominantnější místo zaujímal rozpad Sovětského svazu. Gorbačov a reformátoři sice na sjezdu KSSS prosadili podstatné organizační, personální a obsahové změny, které jí měly perspektivně přeměnit ve stranu sociálně demokratického stylu, ale bylo již příliš pozdě. Celá jejich politika, dřívější i současná, narazila na mimořádně ostrou kritiku několika delegátů, které na sjezd vyslala armáda. Při zpětném pohledu je zřejmé, že mezi Gorbačovem a armádou existovalo vždy více či méně maskované napětí. Armáda měla v dřívějších dobách privilegované postavení, o které za Gorbačova přicházela. Ten byl rozhodnut omezit vojenský rozpočet, veřejně se zavázal snížit početní stav armády (7. prosince 1988 o plných 500 tisíc), a dokonce omezoval roli armády při formulování obranné a bezpečnostní politiky (zvláště aktivní byl v tomto směru Ševardnadze, zatímco Gorbačov zaujímal centristické postavení).

Situaci zhoršily výbuchy etnického násilí a zásahy armády, zvláště v gruzínském Tbilisi v dubnu 1989. Jak masakr, tak machinace okolo jeho vyšetřování dále polarizovaly vztahy mezi armádní elitou a Gorbačovými stoupenci a vyvolaly vzájemné výpady. Navíc Gorbačov přesvědčil Sjezd lidových poslanců, aby přijal rezoluci, odsuzující použití síly v podobných případech. Sjezd, který stál spíše na straně armády, však Gorbačova plně nepodpořil a neodsoudil konkrétní zásah armády v Tbilisi. Vztahy mezi armádou a civilním obyvatelstvem zhoršilo potlačení protestů v Baku v lednu 1990, při nichž bylo zabito více než sto lidí. Narůstající etnické násilí ale postupně nutilo Gorbačova ke kompromisům s armádou. Signálem bylo povýšení ministra obrany Jazova do hodnosti maršála, ačkoliv předtím byli všichni maršálové posláni do výslužby. Armádu měl uklidnit také příslib zlepšení sociální situace vojáků. Ale i tato opatření přišla pozdě a nejvyšší armádní špičky se Gorbačovovi již nepodařilo neutralizovat.

V létě 1990 se na krátkou dobu obnovila účelová koalice Gorbačova s demokratickou opozicí. Ta předložila svůj vlastní, tzv. Šatalinův plán ekonomických reforem, rozpočtený na 500 dní. Podmínkou jeho provedení bylo, že prezident dostane k radikálním reformám mimořádné pravomoci, protože plán předpokládal dalekosáhlá opatření, včetně privatizace velké části sovětské ekonomiky. Nejvyšší sovět však návrh zamítl a Gorbačov dal přednost umírněnému plánu, který vypracoval Abel G. Aganbegjan. Gorbačova taktická podpora Šatalinova plánu a vzápětí jeho ústup definitivně

přesvědčily většinu demokratů, že s ním již není možná dohoda a současně že sovětskou ekonomiku není možné zreformovat.

Zánik SSSR

V říjnu 1990, tedy v době, kdy Nejvyšší sovět schválil Aganbegjanův velmi umírněný ekonomický plán, zformovala silná skupina konzervativců ve Sjezdu lidových poslanců vlastní frakci *Sojuz*. Většinu jeho členů tvořili Rusové, ale byli v ní i příslušníci dalších národností. Její sociálně a politické složení bylo velmi pestré. Jednalo se nejen o členy KSSS, ale také křesťany, nacionalisty, a další. Spojovala je především závislost na existenci Sovětského svazu a víra, že byl legitimním nástupcem ruského impéria. Byli hrdi na výsledky SSSR při industrializaci země a zvýšení její kulturní úrovně, mimořádně vyzdvihovali vítězství nad Německem za Velké vlastenecké války. Gorbačov se pro ně stal úhlavním nepřítelem, který ohrozil velmocenské postavení SSSR, jeho ekonomiku i společnost.

Gorbačov se obával tlaku ze strany *Sojuzu* a odmítl rady svých přívrženců, kteří chtěli, aby zaujal radikálnější postoj. Věděl, že *Sojuz* má množství skrytých přívrženců, ale svým vlastním stoupencům a spolupracovníkům se začal vzdalovat. A. Jakovlev přestal být jeho poradcem, v listopadu rezignoval ministr vnitra Vadim V. Bakatin. Gorbačov ztratil i své nejbližší spolupracovníky V. Medveděva a E. Ševardnadzeho, který rezignoval s varováním, že země směřuje k diktatuře. Ze zdravotních důvodů odešel také předseda vlády Ryžkov, kterého vystřídal Valentin S. Pavlov. Novým ministrem vnitra se stal Boris K. Pugo, stoupenec tvrdé linie, a viceprezidentem Gennadij I. Janajev, který sdílel obdobné názory jako Pugo či Pavlov. Gorbačov tak novými kádrovými změnami výrazně oslabil své vlastní pozice. Nepodařilo se mu ani vytvořit nové orgány, které by nahradily staré. Prezidentské dekrety a zákony již nebyly respektovány a jejich plnění nebylo ani vyžadováno a vynucováno. Funkcionáři na nižších úrovních přestali brát ohledy na Moskvu a rozhodovali bez ohledu na celosvazové orgány. Jelcin např. 20. července 1991 vydal, bez vědomí Gorbačova, dekret v němž nařizoval zrušení všech organizací KSSS ve státním aparátu a institucích a také v hospodářských podnicích. V centru vzniklo vakuum a Sovětský svaz byl na cestě stát se stal volnou federací republik, nebo zaniknout.

Ševardnadzeho obavy z nástupu diktatury potvrzovaly události na Litvě. 8. ledna 1991 se před litevským parlamentem konala demonstrace proti zvyšování cen, která byla rozeznána. Gorbačov v této souvislosti požadoval plně obnovení platnosti ústavy Litevské SSR a sovětských zákonů. Landsbergis odmítl a vyzval k občanské neposlušnosti. Neklid se stupňoval a 13. ledna 1991 se jednotky sovětského ministerstva vnitra pokusily obsa-

dit na televizní věž ve Vilniusu. Zaútočily na její obránce a zabily přitom 15 lidí. O několik dnů později zabily dalších několik lidí v Rize. Odpor národů Pobaltí proti pokusu posílit sovětskou vládu v jejich republikách vyvolal odezvu demokratických sil v Rusku. V Moskvě se konaly demonstrace na jejich podporu. Gorbačov postupoval opět polovičatě. Vyslovil politování nad oběťmi, ale zdůraznil, že nedal rozkaz k použití síly. Vinu za násilnosti svaloval jednak na Litevce, jednak na velitele speciálních jednotek na místní úrovni. Přesto bylo jeho zásluhou, že se rozklad Sovětského svazu obešel bez velkého krveprolití.

Vzhledem k postupujícímu rozkladu Sovětského svazu se Gorbačov především soustřeďoval na zachování jeho územní integrity. Na 17. března 1991 bylo proto vyhlášeno referendum, v němž se mělo obyvatelstvo vyjádřit k tomu, zda si přeje zachovat existenci reformovaného Sovětského svazu. Referenda ze zúčastnilo přes 80 % oprávněného obyvatelstva. Plných 76,4 % voličů se vyslovilo pro další existenci SSSR. Největší podporu získal návrh na venkově a ve středoaasijských republikách, nejmenší ve velkých městech. V 9 republikách se voliči vyslovili velkou většinou pro zachování Svazu, v šesti dalších se však referendum pro odpor nacionalistů nekonalo (Estonsko, Litva, Lotyšsko, Arménie, Gruzie a Moldávie). V RSFSR se navíc voliči vyslovili pro zřízení funkce ruského prezidenta, do které byl 12. června 1991 zvolen Jelcin. Gorbačov však dostal mandát pro reformu státoprávního uspořádání SSSR.

K rozhovorům o nové svazové dohodě, tj. o ústavě SSSR, se Gorbačov sešel s předáky devíti zbývajících republik na své dače v Novo-Ogarevu 23. dubna 1991. Sovětský svaz se měl změnit ve volný svazek republik, jejichž autonomní postavení se radikálně upevnilo. Úloha ústředních orgánů byla zredukována v podstatě jen na realizaci vůle republik. V průběhu jednání se opět projevil výrazný rozdíl mezi Jelcinem a Gorbačovem. Gorbačov chtěl silné republiky i silný svaz, Jelcin naopak co nejsilnější republiky a slabý svaz. Koncepti nové svazové smlouvy schválil v polovině července 1991 Sjezd lidových poslanců. Z názvu nového útvaru zmizelo označení socialistický, a i když Jelcin a ukrajinský prezident Leonid Kravčuk požadovali další úpravy, bylo podepsání nové svazové smlouvy stanoveno na 20. srpna. Spokojený, že zachránil Sovětský svaz, odjel Gorbačov na dovolenou na Krym.

Dva dny před podpisem, 18. srpna 1991, však došlo k dramatu. Skupina konzervativců vytvořila tzv. Státní výbor pro výjimečný stav v SSSR a v zoufalém pokusu zastavit změny se pokusila o státní převrat. Výbor nařídil zatčení Gorbačova a poslal do ulic tanky. Puč provedli lidé, které do jejich funkcí dosadil Gorbačov: jeho viceprezident Janajev, předseda vlády Pavlov, ministři obrany a vnitra Jazov a Pugo, šéf KGB Krjučkov, a dokonce vedoucí jeho vlastního prezidentského štábu Valerij I. Boldin. Předáci Ázerbájdžá-

nu, Běloruska, Uzbekistánu a Turkmenistánů sice pučisty slovně podpořili, ostatní se však postavili proti. V Arménii připravoval Levon Ter Petrosjan odpor, v Kazachstánu Nursultan Nazarbajev označil puč za protiústavní a v Kyrgyzstánu dokonce Askar Akajev zakázal komunistickou stranu apod. Estonsko a Lotyšsko vyhlásily nezávislost a v příštích týdnech je následovaly téměř všechny zbývajících republiky.

Konečné rozhodnutí však padlo v Moskvě. Puč byl zoufale špatně naplánován, připraven, a ještě hůře proveden. Jak se ukázalo, klíčovým faktorem

B. Jelcin po potlačení srpnového puče v roce 1991

byla věrnost vojenských jednotek. Pučisté neměli k dispozici žádnou jednotku, na kterou by se mohli plně spolehnout. Dokonce i příslušníci jednotek ministerstva vnitra a KGB odmítli střelit do civilního obyvatelstva, které bránilo vládní budovy, čili v kritických okamžicích vypověděli pučistům poslušnost. Většina pučistů byla poté pozatýkána, někteří spáchali sebevraždu. 22. srpna 1991 byl pokus o převrat zlikvidován.

Situace využil Jelcin, který se proslavil odporem proti pučistům na bari-

kádách v Moskvě, a plně se chopil moci. Nejvyšší sovět RSFSR mu udělil mimořádné pravomoci, na jejichž základě převzal kontrolu nad všemi sovětskými ozbrojenými silami, které se nacházely na území Ruska. Současně okamžitě přikázal zastavit činnost KSSS na ruském území. Vzápětí sám Gorbačov nařídil 24. srpna 1991 komunistické straně, aby zastavila svou činnost a rezignoval na funkci generálního tajemníka KSSS. Na schůzce Gorbačova, Jelcina a dalších deseti předáků republik bylo rozhodnuto také o rozpuštění Sjezdu lidových poslanců, ke kterému došlo 6. září. Funkce Sjezdu měla dočasně převzít Státní rada tvořená předáky republik, a posléze nově zvolený Nejvyšší sovět.

Rozpuštěním Sjezdu a likvidací KSSS Jelcin a ostatní politikové republik likvidovali mocenské nástroje konzervativní opozice (KSSS), a vzápětí začali také systematicky demontovat celosvazové instituce. Jednou z prvních akcí Státní rady bylo 6. září 1991 uznání nezávislosti pobaltských republik. Gorbačov se jen marně pokoušel uchovat svazové instituce. Státní rada se totiž 4. listopadu 1991 rozhodla zrušit všechna celosvazová ministerstva. Výjimkou byly jen důležité, těžko dělitelné společné úřady: ministerstvo obrany, zahraničních věcí, železnic, energetiky a jaderné energetiky.

Souběžně s rozpadem svazových struktur budoval Jelcin vlastní administrativu a instituce. Do čela jeho týmu, který měl provést radikální reformy, se dostali liberální ekonomové Gennadij Burbulis, Jegor Gajdar a diplomat Andrej Kozyrev. Ústředním bodem jejich programu byla definitivní likvidace zbytků totalitního systému, mocenských pozic komunistické nomenklatury a reformy, které by zavedly tržní ekonomiku. Liberálové měli podporu většiny inteligence a velkých měst. Záhy se však proti jejich programu začala formovat opozice, reprezentovaná novým ruským viceprezidentem Alexandrem Ruckým, který odmítal např. naprosté uvolnění cen. Jelcin sám dostal 28. října 1991 od Nejvyššího sovětu RSFSR plnou moc k prosazení ekonomických reforem a 15. listopadu podepsal 10 dekretů, kterými převzal prakticky veškerou kontrolu nad ekonomikou Ruské federace.

Na Ukrajině se voliči v referendu o nezávislosti vyslovili 1. prosince v její prospěch a 5. prosince 1991 ukrajinský parlament revokoval přistoupení Ukrajiny k dohodě z roku 1922, na jejímž základě formálně vznikl Sovětský svaz. O tři dny později se na dače v Bělověžském pralesi sešli prezidenti Ruska a Ukrajiny, Jelcin a Kravčuk, kteří zde přesvědčili předsedu Nejvyššího sovětu Běloruska, Stanislava Šuškeviče, aby souhlasil s rozpuštěním Sovětského svazu a jeho nahrazení volným sdružením, Společenstvím nezávislých států (SNS). Legitimita jejich kroku spočívala ve skutečnosti, že v roce 1922 tyto republiky vytvořily podpisem svazové smlouvy SSSR a měly tedy právo ho rozpustit. Představitelé většiny ostatních republik byli rychlým spádem událostí, které šly mimo jejich vliv, značně překvapeni. Vymohli si proto také vstup do SNS, které mělo vytvořit podmínky pro „ci-

vilizovaný rozvod“ a uchování nutných kontaktů. Stalo se tak 21. prosince 1991, kdy jedenáct bývalých republik SSSR (státy Pobaltí a Gruzie se odmítly připojit) vyhlásilo, že „vytvořením Společenství nezávislých států, přestal existovat Sovětský svaz“. Ten byl formálně rozpuštěn k 31. prosinci 1991. Několik dnů před tím rezignoval Gorbačov, prezident státu, který *de facto* již neexistoval.

Základním dilematem perestrojky bylo, jak změnit systém, který byl vytvořen tak, aby byl odolný vůči změnám. Mimořádná rezistence systému, který předpokládal Lenin a v poněkud jiné podobě vytvořil Stalin, byla prověřena válkou, hladomory, stagnací i několika pokusy o reformu. Je otázkou, zda se jednalo o zcela nezreformovatelný systém (viz reformy v ČLR), v každém případě však ztráta strohé kontroly nad státem a společností uvolnila síly, které ho zničily. Jednalo se o glasnost, která umožnila vznik politických sil, jež stály mimo a proti komunistické straně, která se sama začala vnitřně štěpit, a dosud skrytý a potlačovaný nacionalismus. Hospodářské problémy pak jen situaci vyostřovaly.

Krátkou Gorbačovovu éru je možné rozdělit do tří částí. První zahrnuje léta 1985–1988, kdy ještě věřil, že je možné plánovanou ekonomiku a komunistickou stranu zreformovat. Reforma shora (perestrojka) byla posléze doplněna reformou zdola (glasností), která uvolnila tuhou kontrolu nad společností. Na 19. konferenci KSSS v roce 1988 pak komunistická strana ztratila ve prospěch státních orgánů rozhodující vliv nad řízením ekonomiky. Léta 1988–1990 byla obdobím zásadních institucionálních a ústavních změn, kdy se Gorbačov pokoušel posílit roli sovětů. Volby do Sjezdu lidových poslanců a vzápětí do Nejvyššího sovětu vytvořily fungující parlament a ekonomické reformy měly položit základy tržní ekonomiky. Tyto kroky ale současně definitivně rozbily konsensus vládnoucí elity ohledně hloubky a rozsahu reformy a vyvolaly v ní v následujících letech 1990–1991 ostré spory, které vyústily v pokusu o puč v srpnu 1991.

Gorbačov ve snaze oslabit odpor konzervativců se nechal v roce 1990 zvolit za prezidenta SSSR. Důležitější ale bylo, že KSSS zrušením čl. 6 sovětské ústavy ztratila monopol na politickou moc. Glasnost však současně vytvořila prostor pro nacionalismus. Volby do sovětů v roce 1990 vedly ke vzniku parlamentů, které byly zvláště v pobaltských republikách v rukách Lidových front, jejichž hlavním cílem se stalo dosažení nezávislosti. Gorbačov sice připravil návrh nové svazové smlouvy Svazu suverénních států, avšak pokus o puč byl posledním impulsem, vedoucím k rozpadu SSSR.

Gorbačovův vliv v zemi stále upadal a v roce 1991 byl minimální. Naopak v cizině vzhledem k jeho nové zahraniční a bezpečnostní politice, která ukončila studenou válku a umožnila zánik sovětského bloku, byl velmi vysoký. Zdá se, že mu bylo souzeno, stát se prorokem v cizině, nikoliv ve své vlastní zemi.

ROZPAD

Tab. 90 – Populace Sovětského svazu v letech 1959–1989 z hlediska správního, národnostního/etnického a náboženského

národnost a republika	stav 1959 (tisíce)	stav 1970 (tisíce)	stav 1979 (tisíce)	stav 1989 (tisíce)	hlavní vyznání
SSSR	208 827	241 720	262 085	285 689	
svazové republiky					
Rusové	114 114	129 015	137 397	145 072	pravoslaví
Ukrajinci	37 253	40 753	42 348	44 137	pravoslaví
Bělorusové	7 913	9 052	9 463	10 030	pravoslaví
Uzbeci	6 015	9 195	12 456	16 686	sunnité
Kazaši	3 622	5 299	6 556	8 138	sunnité
Ázerbajdžánci	2 940	4 380	5 477	6 791	šitité
Arméni	2 787	3 559	4 151	4 627	monofyzité
Gruzíni	2 692	3 245	3 571	3 983	pravoslaví
Litevci	2 326	2 565	2 851	3 068	římskokatol
Moldavané	2 214	2 698	2 968	3 355	pravoslaví
Lotyší	1 400	1 430	1 439	1 459	protestanti
Tádžikové	1 397	2 159	2 898	4 217	sunnité
Turkmeni	1 002	1 525	2 028	2 718	sunnité
Estonci	989	1 007	1 020	1 027	protestanti
Kirgizové	969	1 452	1 906	2 531	sunnité
autonomní republiky					
Tataři	4 765	5 931	6 185	6 646	sunnité
Čuvaši	1 470	1 694	1 751	1 839	pravoslaví
Mordvini	1 285	1 263	1 192	1 154	pravoslaví
Baškirové	989	1 240	1 371	1 449	sunnité
Dagestánci	944	1 365	1 657	2 072	sunnité
Udmurtové (Vofaci)	625	704	714	747	pravoslaví
Marijci	504	599	622	670	pravoslaví
Čečeni	419	613	756	958	sunnité
Osetinci	413	488	542	598	sunnité
Komijci	287	322	327	345	pravoslaví
Burjati	253	315	353	422	pravoslaví, budhismus
Jakuti	233	296	328	382	pravoslaví
Karakalpakové	173	236	303	423	sunnité
Karellové	167	146	138	131	pravoslaví
Inguši	106	158	186	238	sunnité
Kalmyci	106	137	147	175	budhisté
Tuvinci	100	139	166	207	budhisté
Abcházové	65	83	91	103	sunnité
autonomní oblasti					
Židé	2 267	2 151	1 811	1 451	židovské
Kabardinci	204	280	322	395	sunnité

684

ROZPAD

Karačajejci	81	113	131	156	sunnité
Ádygejci	80	100	109	125	sunnité
Chakasové	57	67	71	81	pravoslaví
Altajci	45	56	60	71	pravoslaví
Balkaři	42	60	66	89	sunnité
Čerkesové	30	40	46	52	sunnité
autonomní okruhy					
Komi-Permjack	144	153	151	152	pravoslaví
Evenkové (Tunguzové)	24	25	27	*	pravoslaví, šamanismus
Něnci (Samojedi)	23	29	30	*	pravoslaví, šamanismus
Chantové (Ostjaci)	19	21	21	*	pravoslaví, šamanismus
Čukčové	12	14	14	*	pravoslaví, šamanismus
Mansové	6	8	8	*	pravoslaví, šamanismus
Korjakové	6	7	8	*	pravoslaví, šamanismus
Dolgani	4	5	5	*	pravoslaví, šamanismus
další místní etnika					
Krymští Tataři	–	–	132	269	sunnité
Gagauzové	124	157	173	197	pravoslaví
Abazinci	20	25	29	34	muslimové
Vepsové	16	8	8	13	pravoslaví
Šorové	15	16	16	17	pravoslaví, šamanismus
Tatové	11	17	22	31	sunnité
Talyšové	–	–	–	22	sunnité
Evenové (Lamuti)	9	12	13	*	pravoslaví, šamanismus
Nanajové	8	10	11	*	pravoslaví, šamanismus
Karaimové	6	5	3	3	starozákonní
Selkupové	4	4	4	*	pravoslaví, šamanismus
Nivchové	4	4	4	*	pravoslaví, šamanismus
Udinové	4	6	7	9	sunnité
Ulčové	2	2	3	*	pravoslaví, šamanismus
Saamové	2	2	2	*	pravoslaví, šamanismus
Udegejové	1	1	2	*	pravoslaví, šamanismus

685

Itelmenové	1	1	1	*	pravoslaví, šamanismus
Izorové	1	1	1	1	pravoslaví
Ketové	1	1	1	*	pravoslaví, šamanismus
Oročové	1	1	1	*	pravoslaví, šamanismus
Toťové	1	1	1	*	šamanismus, muslimové
Negdalci	-	1	1	*	pravoslaví, šamanismus
Jukagirové	0,4	1	1	*	pravoslaví, šamanismus
Aleuti	0,4	0,4	1	*	pravoslaví, šamanismus

další etnika, která nejsou místního původu

Němci	1 620	1 846	1 936	2 036	protestanti
Poláci	1 380	1 168	1 151	1 126	římskokatol.
Bulhaři	324	351	361	379	pravoslaví
Korejci	314	358	389	437	budhisté
Řekové	309	337	344	358	pravoslaví
Turci	-	-	93	207	sunnité
Maďaři	155	166	171	172	římskokatol.
Romové	132	175	209	262	křesťané
Rumuni	106	119	129	146	pravoslaví
Ujgurové	95	173	211	262	sunnité
Finové	93	85	77	67	protestanti
Kurdové	59	89	116	153	sunnité
Číňané	26	-	12	11	budhisté
Češi	25	21	18	16	římskokatol.
Dunganové (Chuejové)	22	39	52	70	sunnité
Asyřané	22	24	25	26	křesťani
Íránci	21	28	31	41	šíté
Slováci	15	12	9	10	římskokatol
Belučové	8	13	19	29	sunnité
Albánci	5	4	4	4	pravoslaví
Afghánci	2	4	4	9	sunnité
Chalcha Mongolové	2	5	3	4	budhisté

* některé skupiny, sídlící v severních oblastech, byly souhrnně nazývány „severskou populací“ a jejich stavy se ve sčítání 1989 neudávaly

Zdroj: Anderson Barbara, Silver B. D., Demographic Sources of the Changing Ethnic Composition of the Soviet Union, Population and Development Review, 15, 1989, No. 4, s. 619-622

KONEC BLOKU A KOMUNISMU

Polsko: revoluce dohodou aneb Solidarita podruhé

Po referendu na podzim 1987 se politická situace v Polsku ustálila v podobě prostoru, ve kterém Solidarita i vláda zaujímaly postupně se vyvažující postavení. Tento pohyb však probíhal velmi pomalu a ve velmi nepříznivé sociální situaci. Lidé byli unaveni, ekonomika nefungovala a životní úroveň klesala. Vláda ztrácela poslední zbytky důvěry, opozice, jak se zdálo, neměla zase šanci prosadit se jako rovnocenná legální politická síla. Nerozhodný stav vedl na obou stranách k poznání, že je nutná změna, což umožňovala a podporovala skutečnost, že Moskva v té době nejevila zájem o zasahování do vnitřních polských věcí. Obě strany začaly uvažovat o možných podobách vzájemného kompromisu, avšak ani jedna z nich nepočítala s úplným zánikem režimu.

Jaruzelského skupina byla ochotna část své moci, ale co nejmenší, předat opozici, aby v Polsku vůbec byla nějaká fungující vláda, opozice by zase souhlasila s omezenou spoluprací výměnou za novou legalizaci Solidarity a jistotu účasti na moci. Vládě tedy nešlo o zrušení režimu *ex definitione*, o jakýsi akt dobré vůle a z „čistého srdce“, ale o postupné odbourávání jeho nepotřebných rysů, provázené adaptací stávající mocenské vrstvy na nové hospodářské poměry. Ze starého modelu bylo možné vypreparovat vše, jen přístup k moci a hospodářským zdrojům musel zůstat co největší. Opozice v této době, alespoň její rozhodující část kolem Wałęsy, nadále vystupovala s minimalistickým programem změn, který počítal třeba jen s možností určitého podílu na moci, ale ne se zánikem režimu jako takového.

Vládnoucí moc *věděla*, že komunismus se definitivně vyžil, „pozičné“ relevantní část opozice *nevěřila*, že komunismus může definitivně padnout. Na obou stranách přitom již v této době začaly působit nové prvky. Vládnoucí garnitura se snažila vyhnout se vnitřním sporům a politicky i personálně se sjednocovala a formovala na bázi umírněného „liberalismu“. Skupina kolem Wałęsy musela obhajovat svou pozici nejen před vládou, ale i před radikály z vlastních řad, kteří na ni útočili za přílišnou umírněnost ve vztahu k vládě. Nasvědčoval tomu fakt, že krátce před referendem, 25. října 1987, Wałęsa vytvořil nové, otevřeně působící vedení odborů. Háček byl v tom, že namísto návratu k vedoucím, orgánům institucionálně i personálně zakotveným v původním statutu Solidarity, vytvořil zcela nové vedoucí orgány, které obsadil vůči sobě loajálními lidmi.

Hypotetický rámec pro jednání vlády a opozice, který vznikl po neúspěchu vládního referenda, byl připraven a objevily se také konkrétní výzvy, aby jednání začala. 13. prosince 1987 zaslal historik Jerzy Holzer, působící při